

- рия украинской психиатрии: Сб. науч. ст. / Под ред. И. Кутько, П. Петрюка. – Х., 1994. – Т. 1.
6. Робак І.Ю. *Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук.* – К., 2009.
 7. Ситникова Н.Ю. *Краткий очерк развития медицины в Сумах и Сумской области // Міжнародна наукова інтернет-конференція...*
 8. *Медицинский отдел: Оттиски из «Харьковского календаря» на 1888 г. / Сост. Н. Смирнитский.* – Х., 1888.
 9. *Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО).* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2105.
 10. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2153.
 11. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 665.
 12. *Медицинский отчёт Изюмской уездной земской управы за 1911 год.* – Изюм, 1912.
 13. *Отчёты медицинский, ветеринарный и земского медицинского склада по Змиевскому уезду за 1899 год.* – Х., 1900.
 14. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2139.
 15. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2209.
 16. ДАХО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 104.
 17. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2207.
 18. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2189.
 19. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2206.
 20. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2147.
 21. *Тургенев И.С. Уездный лекарь // Записки охотника.* – М., 1985.
 22. ДАХО. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 33.

Al'kov V.A. Problems and Achievements of Health Care in Kharkiv Rural Area during the Imperial Period and Revolutionary Turmoil. The problems, achievements, and peculiarities of rural health care during the 1721–1919th on the territory of Kharkiv region were analyzed in the paper. The conclusion is that development of medical care was generally progressive.

Key words: Kharkiv region, everyday life, medicine, patients, village.

I. В. Мазур, А. В. Войнаровський

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАЇНИ В 1920–1925 рр.

У статті проаналізована соціальна структура населення губернських міст України, за умов утвердження радянської влади в 1920–1925 рр. Розкриті тенденції та закономірності перетворень у соціальній диференціації цієї міської спільноти.

Ключові слова: соціальна структура, губернське місто, самодіяльні та несамодіяльні, робітники, службовці, непмани.

Соціальна структура – це елемент суспільно-економічної системи, а зміни у ній виступають як складова взаємопов'язаних соціально-економічних процесів і є своєрідним відображенням, що дозволяє судити про характер та зміст цих процесів, а також про направленість розвитку соціально-економічної системи в цілому. Місто – модель суспільства, яке його сформувало й водночас воно саме формує нове суспільство, відмінне від попереднього. Губернським містам належала провідна роль у становленні нових суспільних відносин в країні, де переважаючу частину населення становило селянство. Соціальна побудова таких осередків представляє інтерес як об'єкт для вивчення, адже тут повніше, ніж на селі та в містечках, були відображені всі елементи структури так званого «перехідного періоду». Суперечності суспільних відносин у цих містах виступали яскравіше, а соціальні процеси протікали динамічніше. Крім того, в містах більше, ніж на селі, були помітними результати соціально-економічної політики радянського керівництва.

Проблеми соціальної диференціації впродовж 1920-х рр. привертали увагу таких дослідників, як Л. Васьяна [1], Г. Диденко [2], А. Дьяченко [3], В. Іваненко та І. Іщенко [4], В. Жиромская [5], В. Підгаєцького [6], Б. Кравченко [7] та ін., але системного аналізу

зу питання еволюції соціуму в губернських містах України відсутній. Відтак, метою цієї статті є реконструкція процесів, що супроводжували зміни соціальної структури в межах запропонованих хронологічних рамок, на прикладі губернських міст України.

На момент встановлення радянської влади в Україні, склалася доволі різноманітна соціальна структура населення, що істотно відрізнялася від середніх у Союзі показників [3, 40–44]. Проте, грандіозні однотипні зміни, які пройшли за перші роки нової влади, у вигляді класів і соціальних груп населення, що зблизилися за корінними якими та показниками, утвердилися в усіх радянських республіках. Для вивчення соціального становища городян 1920-х рр. головним джерелом є «особистий листок» статистичних переписів тих часів. Однак в його формулярах (1920 і 1926 рр.), прямого питання про соціальну приналежність сформульовано не було. Тому спільним для Всесоюзних статистичних досліджень стало визначення соціального складу за допомогою запитання про «положення в занятті», а виокремлені при цьому групи співставні за своїм змістовим навантаженням для трьох часових зрізів.

Зауважимо, що «положення в занятті» розробники програм розуміли не як професію, а як рід занять респондента, оскільки ці поняття неідентичні. Демографічна статистика під «заняттям» вбачала роботу, що була джерелом для існування та фактично виконувалася на даний час, відповідно займаній посаді. Під «професією» розумілася та робота, до якої в особи є спеціальна теоретична чи практична підготовка [1, 79]. Розумілася приналежність опитуваної особи до того чи іншого «класу», як писали розробники матеріалів переписів. На думку багатьох сучасних вчених, коректнішим є виділення за ознакою «положення в занятті» спільноти вважати не класами, а соціальними групами.

Перед розподілом населення, згідно з «положенням у занятті», здійснювалося його основне групування на самодіяльне і несамодіяльне. У соціальному відношенні приналежне до першої групи самодіяльне (активне) населення визначалося характером доходу (зарплати, пенсії, стипендії, аліментів), а також безробітні, для яких цей статус був тимчасовий, і на момент перепису вони жили на кошти інших осіб. Включені до іншої групи – несамодіяльні – розрізнялися характером доходу тієї особи, на кошти якої вони живуть. Такий розподіл населення дає цифрове вираження міри його участі у виробництві, встановлює співвідношення між показником утримувачів і утриманців, з'ясовує запаси робочої сили [3, 46–47]. Гурт активних розподілявся, у свою чергу, за групами і видами занять, утворених за професійною ознакою (тобто, за професіями). В класифікації 1920 р. їх було 650, 1923 р. – 408, 1926 р. – 377 [2, 295–296].

Зміни у співвідношенні самодіяльного та несамодіяльного населення, є показником соціально-економічного стану суспільства. З 1923 р. відбувалося невинне зростання зайнятої частини міського населення. Для характеристики динаміки залучення населення до сфери суспільного виробництва необхідним, на наш погляд, є порівняння темпів зростання кількості всього міського населення та його активної частини. В період 1923–1926 рр. кількість самодіяльних зростала вдвічі швидше, ніж усього міського населення. Аналіз статистичних даних засвідчує, що частка самодіяльного населення у губернських містах на 1923 р. не перевищувала 33%, тоді як 1926 р. ця цифра сягнула більше 50%. Серед міст з найвищими показниками були Харків (32,6% 1923 р. та 50,6% 1926 р.), Ар-

темівськ (32,3 і 46,7%) і Вінниця (29,1 і 49,0%). Втім, у 1923 р. серед міст Подніпров'я, які найбільше постраждали від розрухи, та міст, позбавлених статусу губернського центру, частка задіяних у трудовій діяльності не перевищувала 1/4. З відновленням роботи промислових підприємств та народного господарства, досліджувана група міст загалом на 20% наростила цю категорію населення.

Наявність багатоманітних груп і верств міського населення зумовлювала розгалужену соціальну структуру. Аналіз відмінностей у кількості зайнятих городян допоможе з'ясувати зміст і напрями соціальних процесів у губернських центрах України за останній період їхнього функціонування. Так, соціальною групою, що вирізнялася серед жителів міста постійно зростаючою кількістю й ідеологічною увагою з боку влади, були представники робітничого класу. Згідно результатів промислового перепису від 28 серпня 1920 р., в Україні обліковано 219,5 тис. робітників, з них на державних підприємствах концентрувалися 88,8%, кооперативних – 2,2%, приватних – 9% [8, 4]. В 1921 р. Україна мала тільки 260 тис. заводських робітників, трохи більше, ніж один відсоток усього населення, половину дореволюційної кількості. У 1923 р. більше 20% робітничого класу РРФСР було зосереджено в Україні [9, 19].

Концентрація промисловості й створення трестів у губернських містах, переведення підприємств на госпрозрахунок зміцнили заклади, що зосереджували основні маси робітництва. Соціальним джерелом поповнення робітничого класу стало сільське населення, жінки та молодь (якщо 1922 р. у фабрично-заводській промисловості України нараховувалося 36,2 тис. жінок, то 1925 р. – 47,6 тис.) [8, 82]. Відновлюючись, робітничий клас зріс до 360 тис. осіб у 1924 р. [7, 184].

Приділяючи чимало уваги підприємствам великої промисловості, радянська влада досягла інтенсивного зростання кількості робітників цієї сфери. Установи з кількістю більше 500 працівників задіяли 80% робітників і службовців України [1, 56]. Динамічний аналіз статистичних даних 1920-х рр. засвідчує суттєву концентрацію робітників, які зберігали свої позиції протягом двох переписів (1923 і 1926 рр.), у таких губернських містах, як Катеринослав (34,7 і 36%) та Запоріжжя (39,5 і 31,7%). Стрімко знизилася їхня частка у Житомирі й Кременчуці [10]. Таким чином, будучи розвинутими промисловими осередками, губернські міста виступали фокусом робітництва, зосередивши його індустріальне ядро [5, 61]. Ці робітники, як правило, відрізнялися вищою кваліфікацією й організованістю. Втім, їхня питома вага тут значно нижча, оскільки міста цього типу як великі адміністративні та культурні центри об'єднували значну кількість службовців і представників інтелігенції, які перебували на державній службі, а також прислуги (Вінниця, Чернігів).

Державні службовці становили одну з поширених соціальних груп губернського міста. На 1923 р. в Україні були зафіксовані 334,7 тис. службовців. При цьому статистика означеного періоду до категорії «службовці», поряд зі спеціалістами, професійно зайнятими розумовою працею, включала молодший обслуговуючий персонал (вахтери, двірники, кур'єри, санітари, прибиральниці, домашня прислуга тощо).

Політика адміністративних реформ, направлена на здешевлення радянського апарату, вже до 1926 р. дала свої результати. Зокрема самодіяльне населення губернських міст, задіяне у державних інституціях протягом трьох років, суттєво знизило питому вагу із 30–50 до 10–18% (Вінниця, Житомир, Чернігів, Артемівськ тощо). Скасування губерній призвело до скорочення

загальної кількості службовців України на 4182 осіб (16%) [11, 229]. Однак їх роль у міському соціумі зберегла свої провідні позиції. На тлі цих перетворень, Харків як столиця України зберігав відсоток службовців серед самодіяльного населення (39,2 та 38,9). Управлінські центри колишніх губерній, що не мали потужної промислово-економічної бази, відзначалися адміністративною роллю в регіоні. Службовці, на фоні стрімко посиленних, але розпорочених іншими галузями самодіяльних, стали визначальними у соціальній структурі міста (Житомир, Полтава). В порівнянні, в інших містах і містечках, де сфера застосування розумової праці була явно меншою, ніж у губернських, питома вага службовців, інтелігенції та осіб вільних професій була помітно нижчою.

Доволі значимою була й соціальна група, об'єднана в категорію «осіб вільних професій». Сюди входили артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі релігійних культів. У 1923 р. частка представників таких професій лише в Києві, Харкові, Катеринославі й Одесі склала 49,5% осіб з усіх міст України [підраховано за: 12, 16–25]. Хоча їхня питома вага несуттєво поступалася центрам губерній і в інших містах. Очевидно, що в цьому випадку, незначне представництво державних закладів різного профілю широко сприяло розповсюдженню приватної практики серед лікарів, юристів, інженерно-технічних працівників тощо, а крім того контроль за їх діяльністю був зменшений [5, 63].

Необхідно відзначити вагому роль військовослужбовців для соціальної градації міст середнього калібру. Для ряду міських пунктів населення, яке входило до складу армії, мало відносну перевагу над іншими групами, зайнятими в основних галузях праці. Прикордонний характер безпосередньо вплинув на центр Подільської губернії, що на початку ХХ ст. вважався яскравим прикладом «гарнізонного» міста, де 32,3% мешканців були задіяні в армії. Подальші революційні події та статус тилового міста зберегли у складі населення Вінниці значний відсоток військовослужбовців. Зокрема на 1920 р., за підрахунками С. Трухманової, їх нараховувалося 4,5 тис. осіб [13, 76].

Характерною ознакою того часу була наявність і зростання такої групи населення міста, яку в народі називали «непмани». У звітах переписів вони зазначаються як хазяї (господарі), класифікуючись при цьому на хазяїв-одинок – тих, які працюють з членами сім'ї чи найманими робітниками [16, 6]. У губернських містах вказана соціальна група, незважаючи на певні поступки з боку держави у сфері економічної політики, протягом 1923–1926 рр. скоротилася в середньому на 4–5% зайнятих у цих сферах. Виняток становив лише Житомир, де, серед самодіяльного населення, частка господарів посилилась із 13,9 до 17,6%.

Поряд із певною свободою торгівлі та підприємництва, неп реанімував до життя й такий вид мешканців міста, як прислуга. Ця соціальна група востаннє згадана переписом 1923 р. [14, 7–8]. Мінімальний відсоток зайнятих у цій сфері (не більше 5%) обліковувався у Харкові, Миколаєві та Вінниці. У губернських містах, з населенням менше 40 тис. (Чернігів, Артемівськ), представники цієї групи склали найбільшу частку самодіяльних серед губцентрів – 7,6 і 8,2%. Однак ця категорія не могла істотно вплинути на соціальне обличчя міста.

Не оминуло губернські міста й таке негативне соціальне явище, як безробіття. Його поширення залежало від багатьох причин – рівня промисловості й культурного розвитку міст того чи іншого регіону, сили

напливу робітників і службовців з інших місцевостей, особливо з сільської, і темпів відновлення промисловості та сільського господарства. Серед вищезначених причин, вирішальними були наслідки розрухи народного господарства й рівень аграрного перенаселення. Безробіття посилювалося також у зв'язку з концентрацією промисловості, скороченням штатів. Крім того, на початку 1920-х рр. кількість безробітних зростала за рахунок постраждалих від голоду та військових дій. Статистичні дані про списки безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину, оскільки різнопланова соціальна допомога викликала масу зловживань і спекуляцій статусом безробітного. У цей час на українських біржах праці, з 22% колишніх промислових робітників, 1,2% зовсім не отримували допомоги [12, 17]. Саме вони, стоячи на межі втрати психологічної рівноваги, поволі деградували.

Губернським містам, на відміну від селищ міського типу, був притаманний і значний контингент утриманців, пов'язаний із зосередженням основної маси державних установ із забезпечення осіб цієї категорії, що ставало тягарем для місцевих бюджетів. Економічний потенціал міста давав можливість більше витратити на соціальну допомогу. Так, бюджет Одеси, у кілька разів перевищував миколаївський та катеринославський, що відобразилося на його соціальній політиці. Нemoжливість соціального захисту всіх нужденних з боку губернських урядовців, змушували багатьох з них декласувати. Тому картина соціального стану населення міста досліджуваного періоду буде неповною, без урахування такої категорії населення, як декласовані групи (були віднесені до самодіяльного населення з іншими заняттями). Саме вони формували досить потужний маргінальний пласт у соціальній структурі.

На думку В. Іваненко та І. Іщенко, злочинні елементи, які вийшли на волю в результаті масової амністії 1920 р. та голодуючі мігранти з Росії, які, в основному, осіли в південноукраїнських містах, спілкуючись з українськими безробітними, підбурювали останніх до жебракування, проституції й інших життєвих «промислів» та аномалій [4, 74]. Однак не варто забувати, що, серед декласованих груп, більшість складала непрацездатні злидарі – жінки похилого віку, діти-сироти та інваліди – люди, які опинилися в екстремальних життєвих ситуаціях не з власної ініціативи, а через суворі обставини та реалії, що склалися в республіці на той момент.

Отже, вивчення історії урбанізації початку 20-х рр. ХХ ст. неможливе без дослідження демографічного розвитку суспільства. Зміни в кількості населення, його соціальному складі, що загалом віддзеркалювали характер економічного розвитку міста, є одним з головних показників динаміки міст. Зрушення ж у соціальній структурі губернських міст протягом 1920-х рр., у зв'язку з розгортанням політики непу, промислового виробництва та загальної пролетаризації українського суспільства, сприяли зростанню кількості службовців і робітників, які мали стати соціальною базою підтримки режиму нової влади. Ці зміни призвели до остаточного розширення суспільства й остаточного зникнення певних груп населення, котрі послуговувалися наймаючою працею – буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень тощо.

1. Васьчина Л. *Источники о народонаселении // Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Под ред. И. Ковальченко.* – М., 1979.
2. Диденко Г.Д. *Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925).* – К., 1962.

3. Дьяченко А.Д. *Динамика социально-классовой структуры населения Украинской ССР (1917–1987 гг.): научно-аналитический обзор: на материалах исторической литературы, изданной на Украине в 1980–1987 гг.* – К., 1988.
4. Іваненко В.В., Іщенко І.В. *Україна нелівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону.* – Д., 2006.
5. Жиромская В.Б. *Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры.* – М., 1988.
6. Подгаецкий В.В. *Города Укараины в годы непа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур).* – Днепропетровск, 1994.
7. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* – К., 1997.
8. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1987.* – К., 1986.
9. *Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ СССР – 1924.* – Т. 20. – Вып. 3. – Ч. 2.
10. *Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статистичний довідник.* – К., 1967.
11. Бабій Б. *Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.).* – К., 1961.
12. *Україна. Статистичний справочник.* – Х., 1925.
13. Трухманова С.Л. *Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.* – Вып. III. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За ред. П. Григорчука. – Вінниця, 2001.
14. *Україна. Статистичний щорічник.* – Х., 1926.
15. *ЦДАВОУ.* – Ф. 34. – Оп. 2. – Спр. 48.

Mazur I.V., Voynarovsky A.V. **The social structure of the provincial cities' population in Ukraine during the 1920–1925th.** In the article is analyzed the social structure of the provincial cities' population in Ukraine in the conditions of the Soviet regime approval (the 1920–1925th). Are discovered the trends of changes in the social differentiation of this urban community.

Key words: social structure, the provincial capital, the Soviet government, amateur and non-active, workers, employees, nepmany.

О. П. Мурашова

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕПУ

Стаття присвячена питанням утвердження та діяльності радянської влади в Україні періоду НЕПу. Висвітлено характерні риси та напрями соціальної політики держави у 1920-х рр. Показано головні проблеми та наслідки соціальних перетворень у суспільстві.

Ключові слова: НЕП, громадянська війна, більшовики, безробітність, безпритульність, соціальна політика.

Дослідження діяльності радянського керівництва періоду НЕПу є складовою частиною вивчення встановлення більшовицької влади в Україні. Так, вирішення соціально-економічних проблем є важливим показником діяльності держави, її здатності діяти в інтересах населення. Від ефективності політичних реформ залежить порядок і стабільність в країні. У пострадянський період Україна зіштовхнулася з низкою проблем, адже, проведені попередньою владою заходи, часто не враховували соціального фактору. Держава безумовно повинна відігравати головну роль у покращенні рівня й якості життя населення, враховуючи історичний досвід. Уже в першій половині 1920-х рр. радянське керівництво змушене було вирішити низку першочергових завдань, від яких залежало подальше становиче влади, адже наслідки Першої світової та громадянської воєн суттєво вплинули на загальний рівень розвитку суспільства.

Актуальність дослідження, передусім, зумовлена зміною концептуальних підходів і методологічних засад наукового пізнання. Розглядаючи соціальну проблематику в контексті марксистсько-ленінської теорії класової боротьби та формаційного підходу, радянські